

ԱՐԵԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԸ “ՄԵՂԱԽՈՐ” ԶԷ

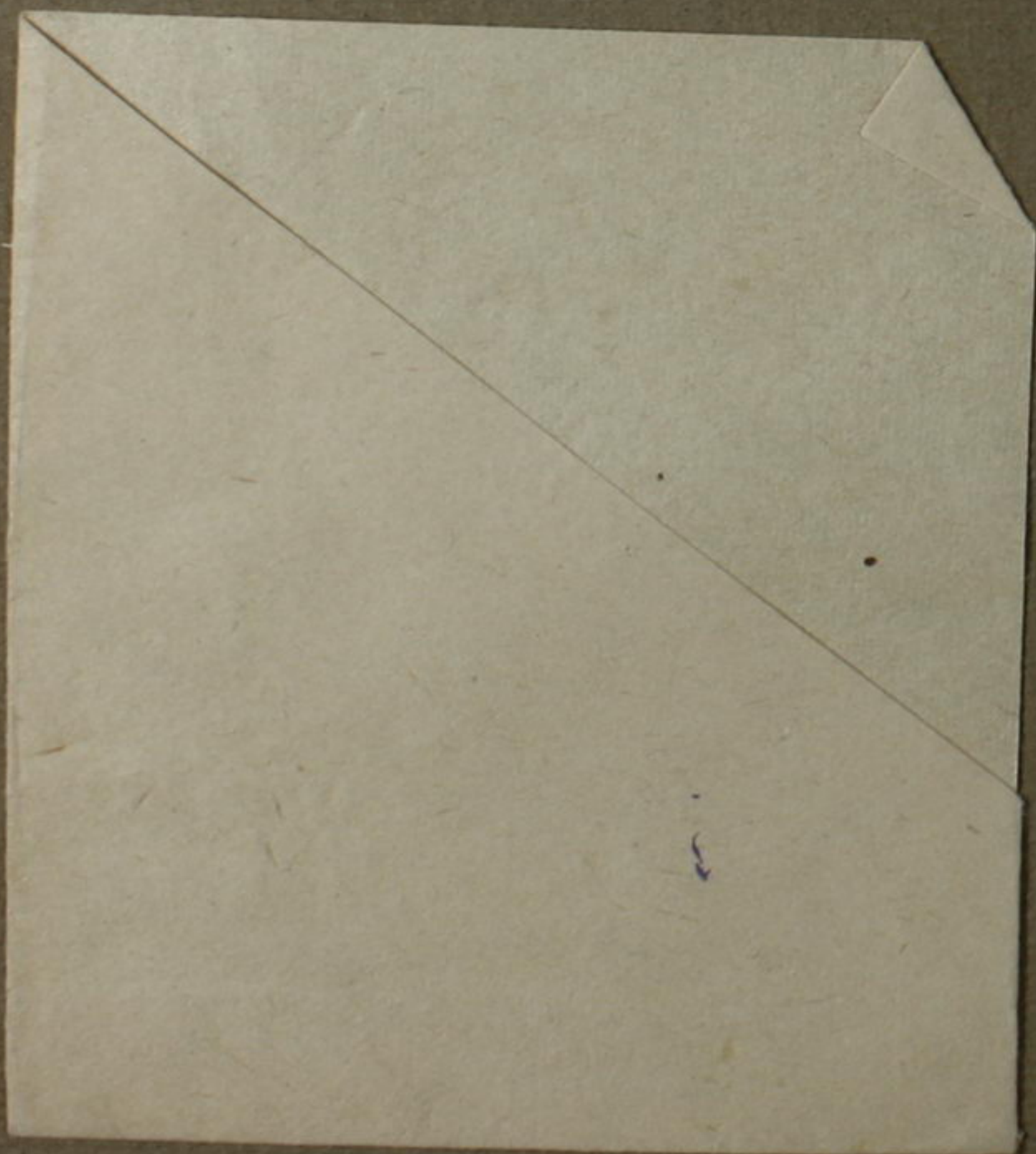

Տպագր. Յ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԲԱՐԻՉ

1926

Акты № 3 1960

Գրքի Կոդը չի գրվում

423

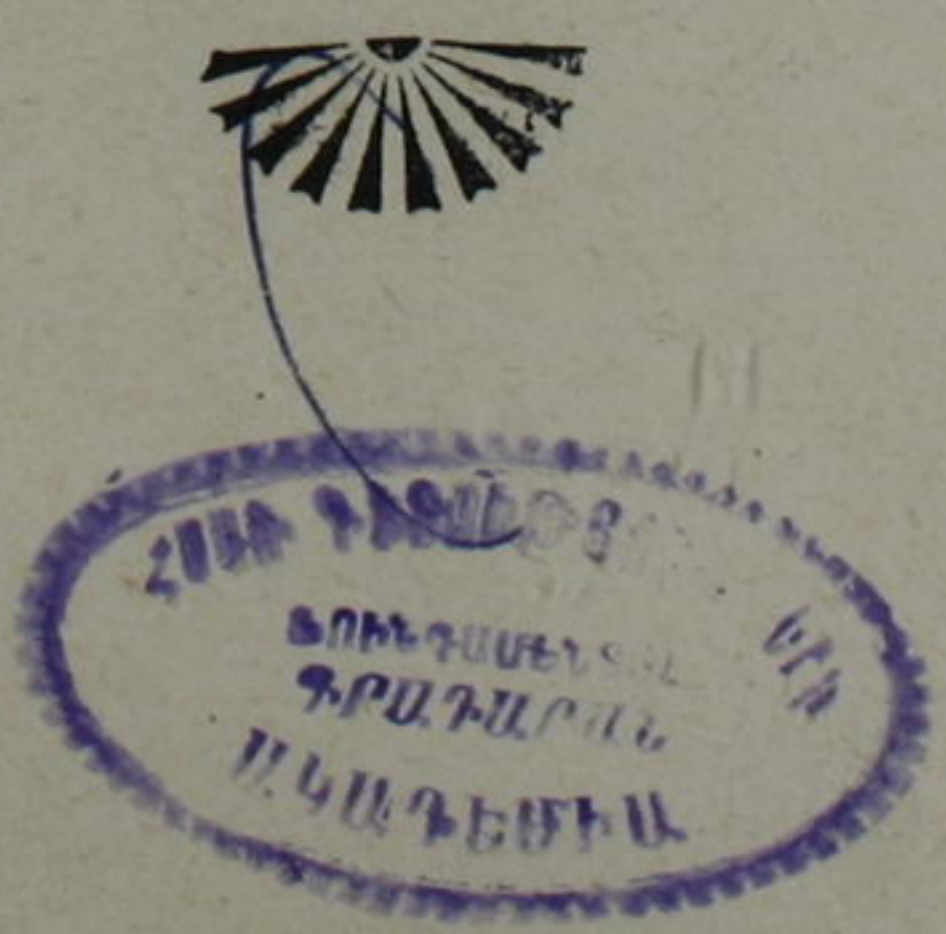
ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

21

9(47.925)
9-75

ՀԱՅ ԱԶԳԸ “ՄԵՂԱԻՈՐ” ԶԷ

~~2379~~
A 49088

Տպագր. Յ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ
ԲԱՐԻՁ
1926

Խորհրդային Հայաստանի հինգերորդ տարեդար-
ձի հանդէսին Պ. Ռաքովսքի արտասանած ճառին
առթիւ գրուած յօդուածի մը մէջ ըսած ըլլալով թէ
Խորհրդային Ռուսիա իր Թրքանպաստ քաղաքակա-
նութեամբ՝ առանց ուզելու՝ բաժին մը ունեցած էր
Թրքահայրութեան կործանման պատճառներուն մէջ,
ԵՐԵՒԱՆ Թերթի աշխատակից Ե. ջանաց հերքել այդ
տեսութիւնս, եւ ձգտեցաւ հաստատել թէ Խորհրդա-
յին Ռուսիա ոչ մէկ պատասխանատուութիւն ունի Հայոց
աղէտներուն մէջ որ արդիւնք են միայն Հայ «նա-
ցիոնալիստ» ներու գործունէութեան, եւրոպական դի-
ւանագէտներու նենգութեան եւ Թուրք ղեկավար-
ներու բարբարոսութեան: Ե. կը ծանրանար այս առ-
թիւ այն սխալին վրայ զոր դաշնակցական կառավար-
ութիւնը գործած է 1920ին՝ չօգտուելով առաջար-
կէն զոր Խորհրդային Ռուսիա ըրած է քեմալական
Թուրքիոյ եւ Հայ Հանրապետութեան միջեւ ծագած
վէճին վերջ դնել իբր միջնորդ, առաջարկ որ եթէ ընդու-
նուէր՝ Հայ Հանրապետութիւնը իր նախկին սահման-
ները պիտի պահէր եւ Թրքահայաստանէն ալ մաս
մը անոր պիտի կցուէր: Այդ 1920 ի հայ-ուրս բա-
նակցութեանց պատմութիւնը մեծապէս կարեւոր է,
եւ արտասահմանի մէջ քիչ ծանօթ, եւ եթէ իմ յօ-
դուածս, տեղի տալով այս բանավէճին, պատ-
ճառ եղաւ այդ ծանրակշիռ ու Թելադրական իրո-
ղութեանց՝ որ արտասահմանի մէջ շատ քիչ ծանօթ
են՝ գէթ մասամբ հրապարակուելուն, միայն ատոր
համար արդէն կրնամ գոհ զգալ զիս, որ գայն
գրեր եմ: Բայց Ե., չափազանց գրաւուած ըլլալով 1920ի
այդ պատմութենէն, չէ նկատած որ այդ Թուրքա-
նէն յետոյ Հայոց վրայ խուժող աղէտները, որոնց
կ'ակնարկէի, չէին սահմանափակուիր Երեւանի հան-
րապետութեան հողերուն կրճատումին, բնակչութեան
մէկ մասի կոտորումին ու տարտղնումին մէջ, այլ եւ
անոնք կը տարածուէին Կիլիկիոյ, Իզմիրի, Պոլսոյ Հա-

յուրեւան վրայ, որ խորհրդային Ռուսիոյ աջակցու-
 թեան՝ ինչպէս եւ դաշնակիցներու զգուելի պառակ-
 տումներուն եւ իրարու դէմ լարած էնթրիկներուն շնոր-
 հիւ զօրացած քէմալական թուրքիոյ վերականգնու-
 մով, վճռական քայքայման մը ենթարկուեցաւ: Այս
 կէտին ինչպէս եւ ուրիշ ինչ ինչ կէտերու վրայ
 իրեն հետ անհամաձայնութիւնս բանաձեւեցի յօդուա-
 ծի մը մէջ զոր երեւն հրատարակեց. բայց ե. կը պնդէ
 իր թէզին վրայ, եւ *Մեղաւորներու խնդիրը* տիտղո-
 սով յօդուածաշարքի մը մէջ, յանցաւորներու աթոռին
 վրայ, ջարդարար թուրքին եւ «իմպերիալիստ» եւրո-
 պային մէջտեղը, կը նստեցնէ, բոլոր դաշնակցական,
 հնչակեան, ռամկավար գործիչները, բոլոր Հայ «նա-
 ցիոնալիստ»ները, այսինքն ազգասէրները, որոնց
 կարգին ինծի ալ տեղ մը չի գլանար... «Դուք էլ
 ինչպէս բոլոր հայ նացիոնալիստները, կը գրէ, 1916
 թուականին՝ հասած համարեցիք վաղուց սպասուած
 «Մեսիայ»ի, «Տաճկաստանը պատուհասող» եւ «Հայաս-
 տանը ազատագրող» Համաձայնութեան փրկարար գա-
 լուստի ժամը: Ոգեւորուեցիք եւ ոգեւորեցիք ազա-
 տարար իմպերիալիստական եւրոպայով ու նոյնքան
 իմպերիալիստ ազգասպան ձարիզմով բազմապատ-
 կուած Ռուսաստանով, դուք այնքան հաւատացիք հա-
 մաձայնութեան սրի կտրուկ լինելուն, նրան հայասի-
 րութեան անկեղծ լինելուն, որ ոչ մի ըոպէ իսկ չը
 մտածեցիք թէ գէնքի բախտը փոփոխակի է: Սա հայ
 նացիոնալիզմի մի սխալը չէր, ինչպէս մետասանե-
 ըորդ ժամին «քաջութիւն» են ունենում խոստովանիլ
 ոմանք: Ոչ, դա հայկական եռանուն (դաշնակ-ռամ-
 կավար-հնչակ) նացիոնալիզմի քաղաքական-դիւանա-
 գիտական սիստեմն էր, որ գործադրուում էր մինչեւ
 1914 թ. եւ համաշխարհային պատերազմում գործու-
 դութեան մէջ դրուեց իր ամբողջ ծաւալով եւ սիս-
 տէմի հեղինակների տեսակէտից լաւագոյն պայման-
 ներում: Արդի՞ւնքը. արդիւնքը եղաւ վատագոյնը քան
 գուշակում էին հայկական ռոմանդիկ նացիոնալիզմի
 վաղեմի հակառակորդ ու քննադատ հայ մարքսիստ
 գործիչները՝ այս օրուայ խորհրդային վարիչները:» Ու

դարձեալ ուրիշ տեղ մը. «խոստովանո՞ւմ է արդեօք նա (պ. Զօպանեանը), թէ նացիօնալիստական ռոման-թիզմը *առանց ուզելու* վնաս է հասցրել հայ ժողովրդին: Այա՛, Պ. Զօպանեան, մեր պահանջը սա է որ դուք էլ իբրեւ հայ ռոմանդիք (ոչ գրական այլ քաղաքական իմաստով) այսօր գոնէ խոստովանէիք որ նախ քան «խորհրդային Ռուսիան առանց ուզելու Հայաստանին վնասելը,» դուք էլ, կրկնում եմ, առանց ուզելու՝ վընաս էք բերել հայ ժողովրդին: Այս խոստովանութիւնը հարկաւոր է ոչ թէ թուրքի մեղաւորութիւնը վերացնելու. այլ հայ ժողովրդի փճացման պատասխանատուութիւնը ըստ իրենց իրական մասնակցութեան չափի բաժանելու համար *երեք մեղաւորներին*, Տանկաստանի, իմպերիալիստական Եւրոպայի ու ցարական իմպերիալիստական Ռուսաստանի եւ վերջիններին միամիտ գործակից հայ նացիօնալիզմի մէջ»:

Մեղաւորներու այդ անոռին վրայ չեմ կրնար ընդունիլ որ նստեցնեն ո եւ է հայ ազգասէր: Այդ մասին խօսակցութիւնս ստիպուած եմ ուրեմն շարունակել մեր Ե. բարեկամին հետ: Այդ թուրք-հայ սոսկալի մենամարտին վրայ, որուն իրապէս սուր եւ եղերական շրջանին գլխաւոր պատճառը համիտեան վայրենի կոտորածներն են, եւ որ թերեւս թուրքին ալ այնքան վնաս հասցուց որքան Հայուն, շատ բան գրուած է եւ դեռ պիտի գրուի, բայց լիօրէն ճշգրիտ ու անաչառ վերլուծումն ու դատումը դեռ չէ կատարուած եւ՝ այդ պատմութիւնը դեռ վերջացած չըլլալով՝ տակաւին անհնար ալ է գրել: Շատ բարդ է այդ հարցը, եւ Ե.ին կտրուկ վճիռները անկարող են անոր ճիշտ մեկնութիւնը տալու: Լէօ ինքն իսկ, հայկական հարցին նուիրած իր ստուար աշխատութեան մէջ գոր վերջերս հրատարակեց (*Անցեալում*), Ե.ին ժխտական դիրքը կ'ընդգրկէ հայ ժողովրդի երկարատեւ ազատատենչ պայքարին հանդէպ, որ իր դեկավարութեան բոլոր թերութիւններով մէկտեղ՝ գեղեցիկ է, եւ որուն «հերոսական» մեծութիւնը» Պ. Ռաբովսքի սարսիողեց իր ճառին մէջ: Լէօի ուսումնասիրութիւնը մեծապէս շահեկան է, ճիշտ դիտողու-

Թիւններով, սրամիտ խորհրդածուծութիւններով լեցուն, բազմաթիւ ծանօթ ու անտիպ կարեւոր տոքիւմաններու վրայ կրթնած. հոն ճիգ մը կը զգացուի հարցը իր բոլոր կողմերով եւ անաչառօրէն քննելու. բայց եզրակացութիւնը որուն կը յանգի՝ հիմքին մէջ ունի այն նոյն սխալը զոր մատնանիշ կ'ընեմ ե. ի յօդուածներուն մէջ, այն է որ մեղաւորներու ամոռին վրայ ան ալ քով քովի կը նստեցնէ, իբր հաւասար յանցաւորներ, Թուրքը, Հայը ու եւրոպական դիւանագիտութիւնը:

Անընդունելի է ասիկա: Հայ ժողովուրդը այնքան անօրինակ անարգանքներ, հարուածներ, կորուստներ կրելէ յետոյ (որ Թուրքէն ալ, եւրոպայէն ալ, Խ. Ռուսիայէն ալ դարմանում, հատուցում պահանջելու իրաւունք կուտան իրեն), Հայեր որ իրենց ժողովուրդը՝ յանձին իր բոլոր ազգասէր գործիչներուն՝ իր աղէտին մէջ յանցաւոր կը հանեն, մեծ սխալ մը կը գործեն: Որովհետեւ՝ նախ ճիշտ չէ ասիկա, յետոյ՝ այդպիսի դատում մը զուրկ է գեղեցկութիւնէ եւ իմաստութիւնէ, ան ջարդարար Թուրքին դատը կը զօրացնէ, եւ կոտորուած Հայուն դատը կը տկարացնէ: Այդ սխալը ես ալ իմ ԱՆԱՀԻՏԻՍ առաջին շրջանին որոշ չափով գործած էի, բայց յետոյ դարմանեցի զայն, յստակօրէն գանազանելով Թուրքին *«ճիրը»* եւ հայ վարիչներու գործունէութեան եղանակի թերութիւնները:

Պէտք չէ մոռնալ թէ խնդիրը զոր ես յարուցեր էի այն յօդուածով որ այս բանավէճին տեղի տուաւ, անգամ մը եւս՝ *Թուրքին գործած ահուելի ոճիրներուն վրայ* էր, որ Թրքահայութիւնը փճացուցին ու մնացորդները ցիր ու ցան ըրին: Այլ աղէտին մէջ, Հայը անպարտ է բոլորովին. զոհն է ան, որ «յանցանք» չունի:

Թրքահայը, որ ծանր լուծի մը տակ գերի էր, իր ազատագրման ձգտելով՝ ո եւ է «մեղք» չէ գործած. այդ ձգտումը կը բղխէր բնական ու ազնիւ զգացումէ մը, եւ հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ — բացիայլ ասեռու ածն երէն — այդ զգացումն ունէր իր

սրտին խորը: Այդ ազատագրման ձգտումն իրագործելու համար, անոր ծոցէն ելած ազգասիրական կազմակերպութիւնները գործած են եղանակով մը որ արդարեւ յաճախ «ռոմանթիկ» հանգամանք մը ունեցած է, այդ կազմակերպութեանց ղեկավարներէն շատերը եղած են անհեռատես, անխոհեմ, անգործնական, գործունէութեան մէթոտի սխալներ ունեցած են, եւ այդ սխալներուն մեծագոյնները դաշնակցական վարիչներուն կողմէ գործուած են. ես մին եւ անոնցմէ որ այդ ռոմանթիզմը, այդ սխալները երեսուն տարի առաջ սկսած են ցոյց տալ. բայց այդ սխալները, որոնց մէջ ետքէն ես ալ իմ կարգիս կրնամ որոշ բաժին մը ունեցած ըլլալ, իրաւունք չեն տար ազգասէր հայ գործիչները ոճիւրի հեղինակներուն քով նոյն անուանին վրայ նստեցնելու: Ե. կը սխալի կարծելով թէ ես քսան տարի շարունակ աշխատեմ որպէսզի «թուրքին պատուհասելու եւրոպային հաւատալու քաղաքականութիւնը մտցնեմ տաճկահայ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ». ես այդ քաղաքականութեան հետեւած եմ, այո՛, բայց ան իմ ծնելէս առաջ մտած էր հայ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ. ան կը սկսի Արծրունիէն, Բաքիէն, Խրիմեանէն ու ներսէս վարժապետեանէն, անոր աղբիւրը նոյն իսկ շատ աւելի հին է, կ'երթայ մինչեւ Աշտարակեցի, Իսրայէլ Օրի, մինչեւ Խաչակիրներու շրջանը, մինչեւ Սահակ ու Մեսրոպ ու անոնց աշակերտ վարդանը, մինչեւ Լուսաւորիչ. . . Գ. դարէն սկսեալ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան յարած փոքրիկ արեւելեան ժողովուրդ մը, իր դրացիներէն ճնշուած, հուսկ ապա անոնց լուծին տակ ինկած, ո՛ւրկից կրնար «գնութիւն յուսալ եմէ ոչ քրիստոնեայ եւրոպայի մեծ տէրութիւններէն: Այդ յոյսը միշտ ալ ի դէրեւ չէ ելած. Հայաստանի մէկ մասին արեւելեան եւրոպայի մեծագոյն ազգին՝ Ռուսին կողմէ գրաւուելովը, հոն գտնուող ու հետզհետէ հոն հաւաքուող հայ ազգաբնակութիւնը գոնէ հանգիստ ապրիլ ու զարգանալ կարողացած է: Եւ այսօր ալ՝ շատ աւելի ազատական ու լայն ոգւով մը նոյն դերն է որ կը կատարէ մեծամասնական Ռուսը՝ Հայաստանի մէկ մասին ապահովելով ինքնավար ազգային կեանք:

Մեր նախահայրերը, իրենց ցեղին ազատագրման
 ցանկութիւնն ունենալով հանդերձ, աւելի խոհեմ ե-
 ղած են, աւելի համբերող, պատեհի ըռպէի սպասող,
 գիտնալով որ թուրքը «կը ջարդէ»: Պերլինի վեհա-
 ժողովէն յետոյ երեւան եկած մեր երիտասարդ սե-
 ռունդի մէկ մասը, ֆրանսական, անգլիական, ամերի-
 կեան ու մանաւանդ ռուսական ազատաշունչ գրա-
 կանութեանց ազդեցութեան տակ, այդ խոհեմութե-
 նէն ու համբերողութենէն հեռացած ու սկսած են
 պայքար մը, որ վտանգաւոր էր, ռումանթիկ էր, ան-
 գործնական էր, բայց որ բարձրագոյն արդարութեան
 ատենին առջեւ՝ յանցանք չէ, ոճիր չէ վերջապէս:
 Ենթադրեցէք հպատակ ժողովուրդ մը որ միեւնոյն
 բաներն ըրած ըլլար իր վրայ տիրող եւրոպական քա-
 ղաքակիրթ տէրութեան մը դէմ, այդ տէրութիւնը մի-
 թէ պիտի մտածէ՞ր բնաջինջ ընել այդ հպատակ ժո-
 ղովուրդը ամբողջութեամբ եւ անոր ինչքերը յափըշ-
 տակել. . . բնաւ երբէք: Այս է հարցը: Մեղաւորի ամո-
 ռին վրայ միայն ջարդարարները կրնան նստիլ՝ իրենց
 մեղսակից ի՞նչ ինչ շահամու եւրոպական տիփլօմաթ-
 ներու հետ: Իսկ մեր գործիչներէն անոնք որ անցեա-
 լի սխալներէն օգտուիլ ալ չեն գիտեր եւ չեն ուզեր,
 որոնք իրենց կուսակցական ու անձնական եսը ազգա-
 յին շահէն վեր կը դնեն, անոնք ալ անշուշտ հայ ազ-
 գին հանդէպ յանցաւոր են, բայց անոնց համար ու-
 ըրիշ ամոռ կայ. եւ այդ ամոռին վրայ զանոնք
 նստեցնելու համար ե.ի հրաւերին երբէք չեմ սպա-
 սած: Այդ տեսակի գործիչները — որ այս վայրկեա-
 նիս միայն ու միայն դաշնակցական քանի մը վա-
 րիչներ են, — ափ մը մարդիկ են արդէն, մինչդեռ
 հայ ազգասէրները բանակ մըն են ամբողջ, եւ ատոնց-
 մէ հերոսներ ելած են, միամիտ՝ եթէ կ'ուզէք, բայց
 յանցաւոր, երբէք: Ատոնք, որ հայ ազգին սիրտն իսկ
 եղած են, ո եւ է մեղաւորական ամոռի վրայ չեն
 կրնար գետեղուիլ: Այդ պարագային, արդէն՝ սլէտք
 պիտի ըլլար գրեթէ ամբողջ հայ ժողովուրդը նստե-
 ցնել այդ ամոռին վրայ, որովհետեւ մեծ պատերազ-
 մի ատեն, հայ ժողովուրդին բոլոր խաւերը, դասա-
 կարգերն ու հատուածները (բաց ի հայ զուտ-մարք.

սիստներէն, ոչ-հնչակեան մարքսիստներէն, որ՝ ճիշտ է, միշտ հակառակ եղած են հայ ազգասիրական գործունէութեան մէթոտներուն բայց որ հազիւ հազար հոգի էին . . .), համաձայն եղան, բաց է ի բաց կամ իրենց սրտին խորէն, հիմնական գծերուն այն քաղաքականութեան գոր. այժմ կը դատաւարտէ:

Համամիտ չեմ արդէն Ե.ին երբ «նացիոնալիզմ» «իմպերիալիզմ» կը վերագրէ հայ ազգասէրներուն: Ե. Թէ «նացիոնալիզմ» կը նշանակէ ուրիշին իրաւունքը կոխոտելու ձգտիլ, ուրիշին հողերուն բռնի ուժով տիրանալ ուզել, Հայը՝ այս վերջին ազատագրական պայքարներու շրջանին՝ երբեք չէ եղած «նացիոնալիստ»: Պերլինի վեհաժողովին, ինչպէս եւ 1895ին, ինչպէս 1913ին, Թրքահայութեան ներկայացուցիչները վարչական ինքնավարութիւն մը միայն պահանջած են այն նահանգներուն համար որ հազարաւոր տարիներէ ի վեր հայ ցեղին բնակավայրն եղած էին եւ զոր դրսէն եկած աշխարհակալ ցեղ մը իր տիրապետութեան տակ առած էր, կարելի՞ է ասիկա «իմպերիալիզմ» կամ «նացիոնալիզմ» համարիլ: Նոյն իսկ կովկասէն մինչեւ Միջերկրական տարածուող մեծ հայ տէրութեան մը ծրագիրը ցնորական էր, բայց «իմպերիալիստական» չէր. այդ բոլոր հողերը, բաց ի Տրապիզոնի շրջանէն եւ ուրիշ քանի մը կէտերէ (որ ա. նոնք ալ՝ եթէ զուտ հայկական չէին, բուն Թրքական ալ չէին), որոշ ատեն մը հայ ցեղին պատկանած էին, Անատոլուի ճշմարտապէս Թրքական մասերը չէին: Այդ ծրագրին Թերութիւնը անիրագործելի ըլլալուն մէջ կը կայանար. կոտորակուած ու ցրուած հայ ժողովուրդին համար անկարելիութիւն մըն էր այդպիսի ընդարձակ երկիր մը բնակաւորել, ապրեցնել ու պահպանել. ատոր մէջ անշուշտ կար ռոմանթիզմ. շատ քիչեր յիշեցին Թէ, բաց ի Տիգրան Մեծի օրերէն (որ շատ կարճատեւ շրջան մը եղան), այդ բոլոր հողերը միասին երբեք նոյն ատեն հայ ցեղին չեն պատկանած, նոյն իսկ երբ շատ աւելի բազմաթիւ էր այդ ժողովուրդը: Ամերիկեան հոգատարութեան աղիտաբեր «միրաժ»ը իբր կարելի ցոյց տուաւ Հայոց մեծ մա.

սին՝ այդ անգործադրելի ծրագիրը: Յոյսը որ դրուեցաւ այդ միրաժ»ին վրայ — որուն նկատմամբ հայ ազգասէրներուն մէջ գտնուեցան սակայն թերահաւատներ՝ որոնց ձայնը չլսուեցաւ — գլխաւոր պատճառներէն մին եղաւ թրքահայկական նահանգներուն գէթ մէկ մասին հնարաւոր ազատումը խափանելու:

Արդար չեմ գտներ նաեւ ե.ը երբ Ռամկավար-Ազատական կուսակցութիւնը եւ բոլոր հայ նացիոնալիստները, բուն բառով ըսենք՝ հայ ազգասէրները (մեր մէջ մենք «ազգայնական» բառը միշտ «ազգասէր»ի իմաստով գործածած ենք արդէն) մեղսակից կը գտնէրաշնակցականներուն 1920ին գործած սխալին. այդ թուականին՝ պոլշէվիկ ռուս կառավարութեան եւ դաշնակցական հայ կառավարութեան միջեւ կատարուած բանակցութեանց մասին շատ տարտամ գաղափար ունեցած են Ազատական եւ Ռամկավար կուսակցութիւնները, ինչպէս եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը: Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը, ինչպէս եւ Հայաստանի դաշնակցական կառավարութիւնը, գործած են բոլորովին ինքնիշխան կերպով, առանց բնաւ խորհուրդ հարցնելու թրքահայ կազմակերպութեանց. ասոնց համար կարելիութիւն չկար այդ սխալին ոչ մասնակցելու, ոչ հակազդելու: Ճիշտ չէ արդէն թէ «որովհետեւ հայ նացիոնալիզմը միշտ էլ եւրոպայի հետ է եղել Տաճկաստանի դէմ, բնական էր որ այն դաշնակցական կառավարութիւնը կռուի ցոյց տար թուրքին եւ Ռուսին»: Պէտք չէ, նաեւ, մոռնալ որ թրքահայ ազգասէրները, եւրոպայի դիմելէ առաջ (Պերլինի վեհաժողովին), տարիներով ուղղակի թուրք կառավարութեան դիմած են՝ տարրական բարենորոգումներ խնդրելով հայկական նահանգներուն համար ուր իրենց ցեղակիցները կը հարստահարուէին, եւ ոչինչ ստացած են: Տեսնելով որ եւրոպա ազատագրեց Յունաստանը, Սերպիան, Ռումանիան, Պոլկարիան, իրենք ալ դիմած են անոր, յուսալով որ նոյն բանը պիտի ընէր նաեւ հայ ժողովուրդին համար, չմտածելով որ երեք պետութեան լուծին տակ գրտնուող, ցրուած, ուրիշ ցեղերու հետ խառնուած այդ

Ժողովուրդին հարցը շատ աւելի կնճռոտ ու դժուարալուծելի էր քան օսմանեան պետութեան եւրոպական նահանգներուն ազատման հարցը: Եւ այդ դիմումները՝ մինչեւ մեծ պատերազմը՝ ճահկաստանի դէմ ալ չէին, հայկական նահանգներուն ճահկաստանէն անջատումն ալ չէին պահանջեր, այլ օսմանեան պետութեան հայկական նահանգներուն մէջ Հայոց իրաւունքներուն յարգուիլը կը խնդրէին: Եւ եւ իր համախոհները պիտի ուզէին որ հայ գործիչները թուրք «աշխատաւորութեան» հետ համաձայնելով միասին աշխատէին երկիրը բռնապետական ընթիմէն ազատել. բայց այդ միջոցին թուրք կազմակերպուած եւ գիտակից աշխատաւորութեան կորիզն իսկ չկար, որ կարելի ըլլար անոր հետ համաձայնիլ եւ գործակցիլ: Կայրն «ազատական» կամ «յառաջդիմական» ըսուած ժէօն-թիւրքերը, եւ Դաշնակցութիւնը անոնց հետ է որ 1908ին համաձայնութիւն մը կնքեց, համաձայնութիւն՝ թեթեւ, անխոհեմ, անհեռատես կերպով կատարուած եւ որ միայն վնաս բերաւ Հայոց դատին եւ հայ ժողովրդին, վասն զի ժէօն-թիւրքերը ամենէն մոլեգին էմփերիալիսթներն էին, երկրին քրիստոնեայ ցեղերը թրքացնելու կամ փճացնելու, զուտ թրքական պետութիւն մը ամէն միջոցով կազմելու ներքին տիրական ձգտումն ունեցող, ձգտում զոր Սուլթանները չէին ունեցած: Այդ համաձայնութեան առաջին արդիւնքը եղաւ 1909ի Կիլիկիոյ կոտորածը, որ ընդհանուր կոտորածի պիտի փոխուէր եթէ տէրութիւնները, մանաւանդ Ռուսիա, չմիջամտէին: Այդ բոլոր կոտորածները եւ մեծ պատերազմին յարուցած ազատագրման յոյսերը (որ՝ վերջապէս՝ իրականացան ուրիշ շատ լծակիր ժողովուրդներու համար), մղեցին Հայերը՝ թրքահայաստանի եւ Կիլիկիոյ օսմանեան պետութենէն անջատուելով ինքնավար տէրութիւն մը կազմելը պահանջելու, պահանջ որ, սկզբունքով, անվիճելի կերպով արդար էր: Այդպիսի պահանջ մը կրնար իրականանալ միմիայն աջակցութեամբ եւրոպայի (Ռուսն ալ մէջն ըլլալով, ու մանաւանդ Ռուսը): Եւ թրքահայ ազգասէրները, մասնաւորապէս Ազատական եւ Ռամ.

կավար կուսակցութիւնները, մինչեւ ռուս յեղափոխու-
 թիւնը, ոչ միայն Ռուսին ու թուրքին միանգամայն
 կռուի ցուցնելու յիմարութիւնը միտքերնուն չեն ան-
 ցուցած, այլ գլխաւորապէս Ռուսին օգնութեամբ թուր-
 քիոյ հայկական նահանգներուն թուրք լուծէն ազա-
 տումը յուսացած են: 1916ի գաղտնի համաձայնու-
 թիւնը առաջին յուսախաբութիւնը եղաւ հայ ժողո-
 վրդին. այդ համաձայնութեամբ դաշնակիցները որո-
 շած էին թրքահայաստանը կցել Ռուսիոյ եւ մնա-
 ցեալ նահանգները Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ
 դնել. թրքահայ կազմակերպութիւնները համակերպե-
 ցան ռուսական կցումին (որ ինչքան ալ իտէալ լու-
 ծում մը ըլլալէ հեռու ըլլար, թրքական ընթիմէն նա-
 խընտրելի էր) եւ Կիլիկիոյ մէջ Ֆրանսայի սաշապ-
 նութեան տակ հայկական ինքնավարութիւն մը ստեղ-
 ծելու ծրագրին կառչեցան: Ռուս յեղափոխութենէն
 ետքն է որ, կովկասեան Հայաստանի մէջ հայ կառա-
 վարութիւն մը կազմուելով, մեծածաւալ հայ տէրու-
 թեան մը եւ ամերիկեան հոգատարութեան ցնորքնե-
 րը մէջտեղ ելան, որոնց յարեցան բոլոր թրքահայ ազ-
 գասէրները, Ռամկավարներն ու Ազատականներն ալ՝
 գրեթէ ամբողջութեամբ: Բայց 1920ին վերջերը, երբ
 արդէն յայտնի կը տեսնուէր որ Ամերիկայի մէջ մե-
 ծամասնութիւնը հակառակ էր Հայաստանի հոգատա-
 րութիւնը ստանձնելու, երբ սուլշէվիկ Ռուսիան եւ
 քեմալական թուրքիան դաշնակցած էին, երբ կով-
 կասեան Հայաստանը այդ երկու խոշոր ուժերու մի-
 ջեւ սեղմուած էր՝ Արեւմուտքէն ու եւ է լուրջ օգ-
 նութիւն ստանալու անկարող, Ռամկավարներն ու Ա-
 զատականները այնքան քիչ կը մտածէին թէ՛ Ռու-
 սին եւ թէ՛ թուրքին կռուի ցոյց տայ, որ նոյն իսկ
 «ամբողջական Հայաստանի» ծրագրէն հրաժարեցան,
 ըմբռնելով որ կովկասեան Հայաստանի բաղդը Ռու-
 սերուն ձեռքն էր, Կիլիկիոյ վրայ կեդրոնացուցին ի-
 րենց յոյսերը, իսկ 1921ի սկիզբը թրքահայոց համար
 թուրքիոյ հայկական նահանգներուն գէթ մէկ մասին
 մէջ «ազգային օճախի» մը հիմնարկումը թելադրեցին:

Եթէ 1920ին՝ անոնք գիտցած ըլլային ինչ որ

կ'անցնէր Մոսկուայի բանակցութեանց մէջ, եթէ տեղեակ եղած ըլլային մանաւանդ այն պայմաններուն զոր պոլշեկի Ռուսիա առաջարկեր է եւ զոր կը յայտնէ ե. տարակոյս չունիմ որ պիտի մղէին դաշնակցական կառավարութիւնը ընդունիլ այդ պայմանները: Աւելի քան հաւանական է որ դաշնակցական կառավարութիւնը մտիկ պիտի չընէր անոնց, եւ ամէն ինչ նորէն նոյն ձեւով պիտի անցնէր: Ոչ-դաշնակցական թրքահայերը ատոր մէջ մեղադրելի չեն սակայն, քանի որ իրենց կարծիքն իսկ հարցնող չէ եղած, եւ իրենց բաղդը վճռուած է միմիայն դաշնակցական կառավարութիւնը ճանչցուելով իբր ներկայացուցիչ բովանդակ Հայութեան...

Այդ բանակցութեանց պատմութիւնը դեռ մինչեւ այսօր շատ համառօտ, անբաւական կերպով գիտէ արտասահմանի Հայութիւնը, եւ մեծապէս ցաւալի է որ շատ աւելի առաջ մեր մեծամասնական հայրենակիցները զայն ամենայն մանրամասնութեամբ բովանդակ Հայութեան ծանօթացուցած չըլլան: Կը յուսանք որ ատիկա կը կատարուի ի մօտոյ: Կարելոր է ատ, ոչ միայն պատմութեան համար, այլ որովհետեւ ատոր մէջ կայ յենակետ մը ապագայի ցանկալի կարելիութեանց: «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը, կը գրէ ե., իր ծննդեան ութերորդօրը յատուկ դեկրէթով ճանաչեց ոչ միայն կովկասեան Հայաստանի, այլ եւ Տաճկահայաստանի ինքնորոշման իրաւունքը». ատիկա գիտէինք արդէն. բայց ե. կ'աւելցնէ՝ «1920ին նոյն խորհրդ. Ռուսիոյ կառավարութիւնը տրամադիր էր թուրքին համոզելու որ Տաճկահայաստանի վիլայէթների մէկ քանին զիջի հայ Տէրութեան եւ թուրքիա համաձայն էր». այս ծանրակշիռ իրողութիւնը այսքան որոշ կերպով դեռ ծանօթ չէր արտասահմանի Հայոց: Ուրեմն, դաշնակցական կառավարութեան անխելք վարմունքին պատճառով, դրական արդիւնք մը ձեռք ձգելու այդ մեծ առիթը կորսուեր է, պոլշեկի Ռուսիոյ միջնորդութեան առաջարկէն չէ օգտուեր Հայութիւնը, մինչ թուրքը գիտցաւ օգտուիլ պոլշեկի Ռուսիոյ ուժէն եւ օգնու-

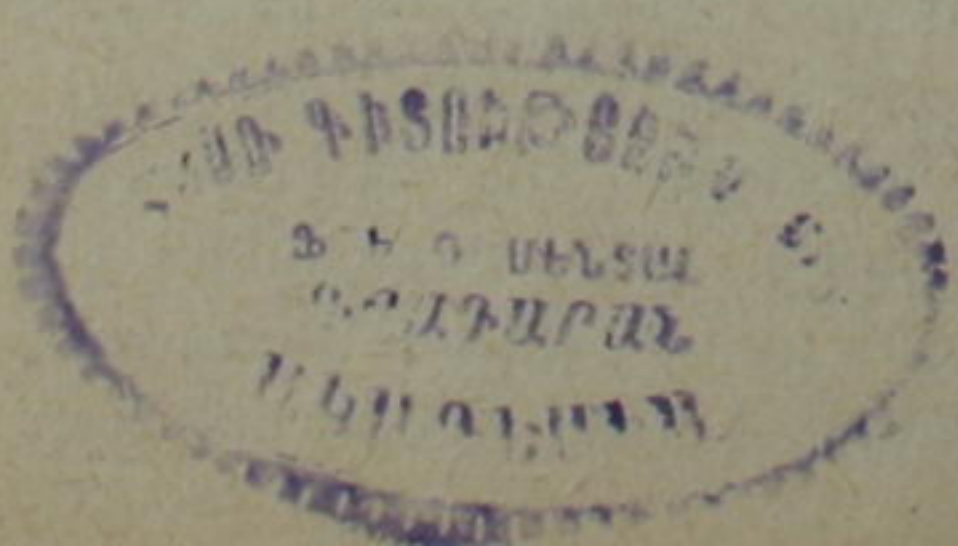
Թե՛նէն, եւ յառաջ եկան այն դէպքերը որոնց հետեւանքով դժբաղդացան, ցրուեցան, կողոպտուեցան Կիլիկիոյ, Իզմիրի եւ այլ շրջաններու Հայերը. . . Արդ, միթէ արդա՞ր է որ հայ ժողովուրդը վերջնապէս կորսնցնէ ինչ որ իբր իր իրաւունքը կը ճանչնային 1920ին թէ՛ մեծամասնական Ռուսիան եւ թէ՛ քեմալական Թուրքիան. այս է էական հարցը այս ամենուն մէջ:

Այսօր, հայ ժողովուրդին ստուար մեծամասնութիւնը հայ Տէրութեան միակ պաշտպանը Խորհրդային Ռուսիան կը նկատէ: Ե. զուր տեղ կը վախնայ որ իմ յարուցած խնդիրս կրնայ արտասահմանի Հայոց, մանաւանդ գաղթականներուն, վիրաւոր սրտին մէջ Խորհրդային Ռուսիոյ դէմ հակակրուծիւն մը արթնցնել, նոյն իսկ՝ իր բառերով՝ «ջարդող Թուրքին հանդէպ զգացուածին չափ ատելութիւն մը ներշնչել անոր հանդէպ», եւ թէ կրնայ նաեւ այսպէսով Դաշնակցականներու մղած պայքարին ուժ տալ: Ո՛չ. արտասահմանի բոլոր այն թրքահայերը, որ որոշ կը տեսնեն եւ լրջօրէն կ'ըմբռնեն նոր կացութիւնը, համոզուած են որ նոր Ռուսիան է միայն որ կրնայ սպառնալ ու պաշտպանել մեր փոքրիկ Հայաստանը, եւ յիմար չեն որ ո եւ է հակընդդէմ զգացում ունենան իրենց ազգին արդի վայրկեանի լաւագոյն բարեկամին հանդէպ՝ 1920-22ի դէպքերու պատճառով: Իսկ Դաշնակցութեան պայքարին ուժ տալու երկիւղը պէտք է վերջապէս մենամոլութեան մը ձեւ առնէ, անոնց ուժ չմանք ըսելով ջարդարարներու եւ յափշտակիչներու հացին պէտք է իւր քսենք. արդէն իսկ ջարդարարները «Հայը յանցաւոր էր, իր պատիժը կրեց» կ'աղաղակեն, այդ անընդունելի փաստարկութեան ո եւ է զօրացուցիչ նպաստ չբերենք՝ հայ ազգասէրները մեղաւորներու անողին վրայ նստեցնելով: Ասկից զատ ինձի կը թուի որ Ե. եւ իր համախոհները, Դաշնակցութեան պայքարին ուժ չտալու մտահոգութիւնը ծայրայեղօրէն ունենալով հանդերձ, այդ ուժը իրենք իսկ անոնց որոշ չափով կուտան՝ այս կամ այն առիթով Ռամկավար-Ազատականները եւ բոլոր թրքահայ ազգասէրները անոնց հետ մէկ տոպրակի մէջ դնելով Խորհրդային Ռուսիան, կը կրկնեմ, այսօր որոշապէս ու վճռապէս ճանչցուած է արտասահմանի թրքահայ

ազգասէրներու ստուար մեծամասնութեան կողմէ իբր
 Հայաստանի միակ պաշտպանը. «Իրողութիւն» մըն է
 ատիկա, զոր կուսակցամոլութենէ զերծ ո եւ է Հայ
 չի կրնար չտեսնել: Արդ, քանի որ Խորհրդային Ռու-
 սիան մեծ բարեկամն է Հայաստանին, մե՞ղք կը գոր-
 ծեմ արդեօք յոյս յայտնելով որ հայ ժողովուրդին մէկ
 փոքրամասնութեան անիմաստուն ընթացքին պատ-
 ճառով այդ ժողովրդին ոտնակոխ եղած արդար ու
 անկորնչելի իրաւունքները բանաւոր չափով մը յար-
 գուին նոր Ռուսիոյ եւ նոր Թուրքիոյ միջեւ բարեկա-
 մական համաձայնութեամբ մը: Մե՞ղք կը գործեմ արդեօք
 փափաք յայտնելով, ատկից զատ, որ Խորհրդային
 Ռուսիա եւ Խորհրդային Հայաստան հաճին հետաքր-
 քրուիլ նաեւ Թուրքիոյ Հայութեան մնացորդներուն
 «լքեալ գոյքերու» հարցով, ազգային ու անհատական
 գոյքեր որ՝ հակառակ բոլոր օրէնքներուն եւ արդա-
 րութեան ամենէն տարրական սկզբունքներուն՝ կը
 յափշտակուին մինչեւ այսօր, գոյքեր որ շատ յաճախ
 որբերու, այրիներու, կամ համեստ դիրք ունեցող, նոյն
 իսկ աղքատիկ մարդոց կը պատկանին եւ կ'անցնին
 յաճախ ունեւոր Թուրքերու ձեռքը, հաճին հետաքր-
 քրուիլ նաեւ Պոլսոյ մէջ մնացած ափ մը Հայերու
 կրթական ու ցեղային հաստատութիւններով, որոնք
 ջնջուելու վտանգին մէջ են, որոնց մէջ կը ձգտին
 հետզհետէ հայերէն լեզուն խեղդել եւ Թուրքերէնը
 տիրական դարձնել, այն միջոցին երբ Հայաստանի
 մէջ ամենալայնամիտ ոգւով Թուրք փոքրամասնութեան
 ցեղային ու կուլտուրական բոլոր իրաւունքները կը
 յարգուին: Քեմալական Թուրքերը իրենց ժողովուրդն
 ու տէրութիւնը «արդիացնելու», «եւրոպացնելու» հա-
 մար յանդուգն բարեփոխութիւններ իրականացուցին՝
 որոնք անտարակոյս գովեստի արժանի են, Սուլթա-
 նութիւնը տապալեցին, Խալիֆայութիւնը ջնջեցին,
 աստուածապետական հին ռէժիմին բոլոր մնացորդ-
 ներն ուզեցին անհետացնել, կիներուն քօղը վերցուցին,
 հարեմները չքացնելու եւ միակնութիւնը հաստատելու
 վրայ են, արեւմտեան նոր օրէնսդրութիւնը ընդգրկել
 որոշեցին, նոյն իսկ Ֆէսը նետեցին ու եւրոպական
 գլխարկը պարտադրեցին. բայց այդ «արդիացումը»
 կրնա՞յ լիակատար, հիմնական ու տեւական նկատուիլ
 ցորքան այդ բարենորոգիչները կատարուած ահաւոր

ոճիրներու ո եւ է չափով դարձանումին պէտքը չըզ-
 գան եւ անոր գոհացում չտան, ցորքան իրենց տէ-
 րուծեան մէջ մնացող այլացեղ տարրերուն իրաւունք-
 ները յամառին ոտնակոխ ընել: Հայ ու թուրք
 ժողովուրդներուն միջեւ ամբողջական ու վերջնական
 հաշտութիւն մը, բոլոր առկախ հարցերուն վրայ
 լիակատար ու լուրջ համաձայնութիւն մը՝ օրհնաբեր
 դէպք մը պիտի ըլլար բովանդակ Արեւելքին համար,
 եւ ատիկա տկարագոյն մասին ընդ միշտ եւ ամէն բանի
 մէջ զոհուելովը չի կրնար իրականանալ, ատիկա մի-
 այն արդարութեան հիմունքի մը վրայ կրնայ հաս-
 տատուիլ: Այդ արդարութեան պահանջը ըմբռնելու
 կարող սերունդ մը, վերջին յեղաշրջմանց ազդեցու-
 թեան տակ նոր ոգիով մը կազմուած, անշուշտ սկսած
 է երեւան գալ թուրքերուն մէջ. թրքական «իմպէրիա-
 լիզմն» ալ յաւիտենական չէ անշուշտ, եւ պէտք է
 յուսալ որ նոր թուրքիոյ լաւագոյն տարրերը վաղը
 պիտի յաջողին իրենց ժողովուրդը իրեն եւ այլոց հա-
 մար ադիտաւոր եղող այդ ախտէն բուժել, ինչպէս
 հայ ժողովրդին ստուար մեծամասնութիւնը՝ վերջին
 շրջանի դէպքերու ծանր դասերէն օգտուելով՝ ինք-
 զինքը բուժեց իր «ուժմանթիզմ»էն, զգայնական ու
 երազամէտ քաղաքականութենէն: Հարցը զոր մատնա-
 նիշ կ'ընեմ, ես ինքս գիտեմ որ ներկայ ըրպէին անմի-
 ջապէս եւ ամբողջապէս լուծուած տեսնելու յոյս
 դժուար է ունենալ. բայց մե՞ղք է այդ հարցին հիմքը
 կազմող էական սկզբունքը կանգուն ու կենդանի պահել
 ջանալը, մե՞ղք է անոր մօտիկ ապագայի մը մէջ արդար
 լուծում գտնելուն վրայ հաւատք պահպանելը, մե՞ղք
 է մտածելը թէ ատոր մասին բոլորովին լուռ մնալով
 զայն կերպով մը մեր ձեռքով ջնջած կ'ըլլանք:

Եթէ ասոնք «մեղք» են ըստ Ե. ին, այդ մեղքը ես
 «ուզելով» կը գործեմ. եւ ատոր համար թող Ե. զիս
 նստեցնէ ինչ աթոռի վրայ որ կը փափաքի:

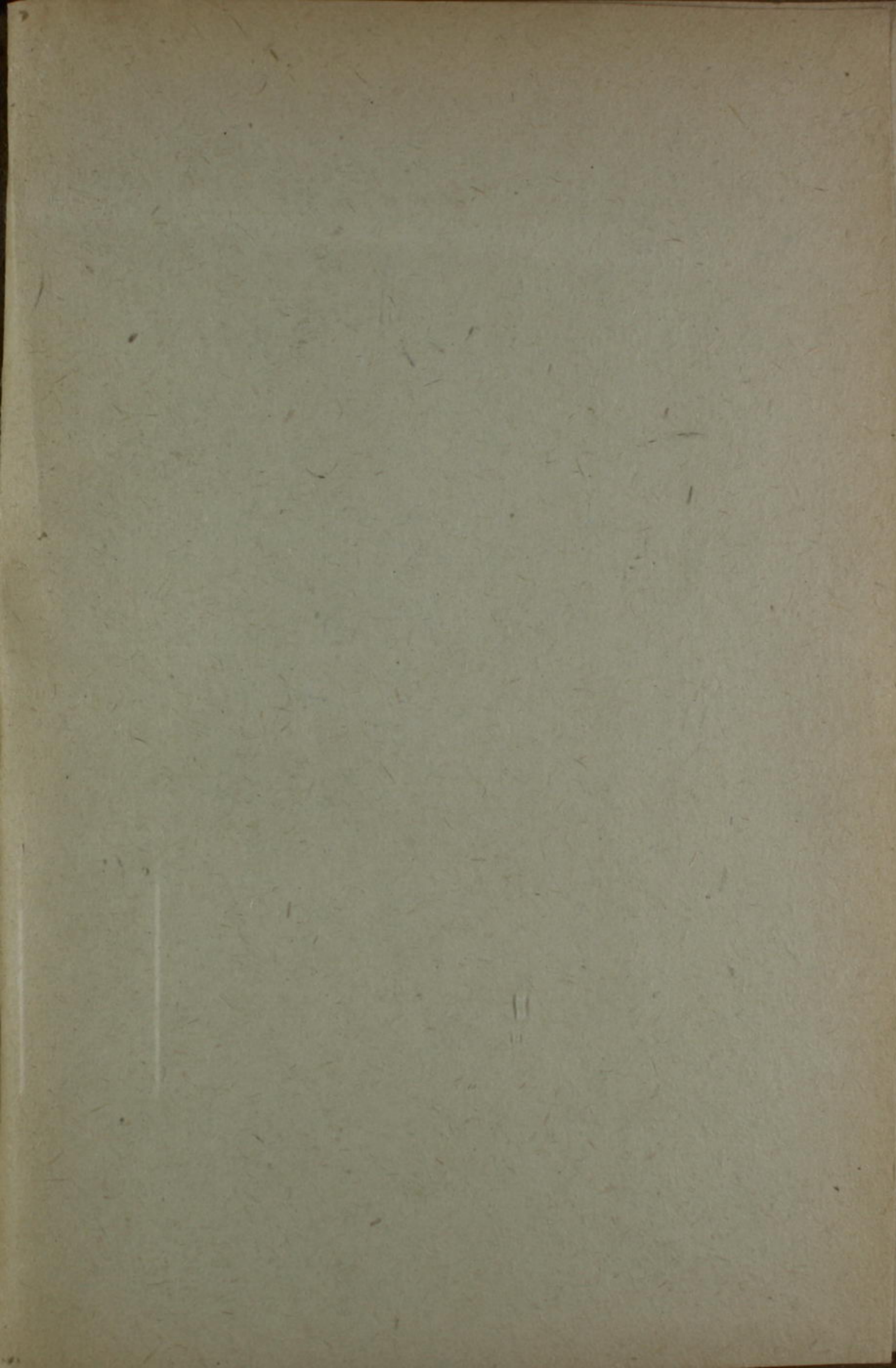
88051
A 49088

5732

9(47-920)
9.75

Անկ օր/հանկ

— ԳԻՆ Ֆրանք —

= ln 504 =

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

220049088

A $\bar{\pi}$
49088